

IEVA DEVIATNIKOVAITĖ

Mykolo Romerio universitetas, Lietuva
Mykolas Romeris University, Lithuania

KLAIPĖDOS KRAŠTO STATUTO AIŠKINIMO BYLA M. RÖMERIO DIENORAŠČIUOSE. IV DALIS. NUOLATINIAME TARPTAUTINIO TEISINGUMO TEISME: SPRENDIMAS

The Case of Interpretation of the Statute of the Memel Territory
in the Diaries of M. Römeris. Part IV. In the Permanent Court
of International Justice: Decision

„Atrodo, kad apskritai šis tribunolo darbas,
sunkus ir varginantis, nebus nenaudingas ir bergždžias.
Priešingai, jo vaisiai bus tobuli. Tebūnie taip!“
(T. 34, 1932-07-26, l. 354).

SUMMARY

M. Römeris became an *ad hoc* judge of the Permanent Court of International Justice in the case of interpretation of the Statute of the Memel Territory. He devoted a lot of pages to this case in his diaries. In them, the lawyer reveals the details of the trial. Due to the abundance of material, this study consists of a cycle of six articles: „The Origin of the Case and Preparation for the Court“; „In the Permanent Court of International Justice“; „In the Permanent Court of International Justice: Is it Possible to Remove from the Office the President of the Directorate?“; „After Returning to Lithuania“, „The Court and Judges“. The title of entire series of articles is „The Case of Interpretation of the Statute of the Memel Territory in the Diaries of M. Römeris“. In this article, we present a story about preliminary changes of opinion of judges on the fifth and sixth questions of the complaint, and the final decision of the Permanent Court of International Justice in the case of the interpretation of the Statute of the Memel Territory.

RAKTAŽODŽIAI: M. Römeris, Klaipėdos kraštas, Statutas, Tarptautinio Teisingumo Teismas.

KEY WORDS: M. Römeris, Klaipėda Region, Statute, Court of International Justice.

SANTRAUKA

M. Römeris tapo Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo teisėju *ad hoc* Klaipėdos krašto Statuto aiškino byloje. Šiai bylai jis skyrė nemažai dėmesio savo dienoraščiuose. Juose teisininkas atskleidžia bylos nagrinėjimo detales. Dėl medžiagos gausos šis tyrimas suskirstytas į šešių straipsnių ciklą: *Bylos kilmė ir rengimasis Teismui; Nuolatiniam Tarptautinio Teisingumo Teisme; Nuolatiniam Tarptautinio Teisingumo Teisme: ar galima atšaukti iš pareigų Direktorijos pirmininką?; Nuolatiniam Tarptautinio Teisingumo Teisme: sprendimas, Grįžus į Lietuvą, Teismas ir teisėjai*. Visas straipsnių ciklas pavadintas *Klaipėdos krašto Statuto aiškino byla M. Römerio dienoraščiuose*. Šiame straipsnyje pasakojame apie tai, kaip pasikeista preliminaromis nuomonėmis dėl skundo penktojo bei šeštojo klausimų, ir apie galutinį Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo sprendimą Klaipėdos krašto statuto aiškino byloje.

IVADAS

Tai – ketvirtasis ciklo *Klaipėdos krašto Statuto aiškino byla M. Römerio dienoraščiuose* straipsnis. Šio ciklo tikslas – atskleisti Klaipėdos krašto Statuto aiškino bylos detales taip, kaip jas matė, pristatė ir aprašė M. Römeris savo dienoraščiuose.

Ketvirtajame ciklo straipsnyje pasakojama apie tai, kaip apsiikeista preliminaromis nuomonėmis dėl skundo penktojo bei šeštojo klausimų (su šiais klausimais galima susipažinti I straipsnių ciklo dalyje), ir apie Nuolatinio Tarptautinio Teisingumo Teismo (toliau – Tarp-

tautinis Teismas arba Teismas) priimtą galutinį sprendimą.

Rašant ketvirtąjį ciklo straipsnį, naudotasi lietuvių kalba dar nepublikuotais M. Römerio dienoraščių fragmentais. Atliekant tyrimą, pasitelkti aprašomasis, istorinis, analitinis bei dokumentų analizės metodai. Straipsnio mokslinę bazę sudaro medžiaga, saugoma Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių rankraščių skyriuje, 138 fonde (Römerių giminės aktai), ir Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, 75 fonde (Mykolas Römeris).

KETVIRTASIS, PENKTASIS IR ŠEŠTASIS SKUNDO KLAUSIMAI

Ekscepcija dėl skundo penktojo ir šeštojo klausimų buvo atmesta, todėl Lietuvos Vyriausybė 1932 m. liepos 1 d. pateikė kontrmemorandumą dėl šių dviejų klausimų, susijusių su tuo, ar E. Simaičio vadovaujama direktorija sudaryta teisėtai ir ar teisėtas Krašto gubernatoriaus sprendimas paleisti Krašto Seimelį, šiam neišreiškus pasitikėjimo naujosios sudėties Direktorija. Dėl penktojo klausimo, Lietuvos Vyriausybės atstovo V. Sidzi-

kausko pateiktame kontrmemorandume, tvirtinama, kad E. Simaičio pirmininkaujamos Klaipėdos krašto direktorijos sudarymas neprieštaravo Statuto nuostatomis ir kad šie didžiųjų valstybių, Tautos Sąjungos Tarybos narių ir Lietuvos Vyriausybės nuomonių skirtumai yra politinio pobūdžio. Dėl šeštojo klausimo konstatuota, kad Krašto gubernatoriaus aktas, kurio pagrindu buvo paleistas Seimelis, neprieštarauja Statutui (Klaipėdos

krašto Statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole 1932: 204–214).

1932 m. liepos 11 d. diskutuota dėl penktojo ir šeštojo skundo klausimų Teisingumo Teisme. Tačiau tai buvo ne teisėjų diskusijos, o skundo pareiškėjų atstovų kalbos Teismo posėdyje. M. Römeris taip aprašė Teismo viešą posėdį:

„[...] ant stalų išdėlioti specialūs aparatai, padidinantys garsiakalbiu balsą, [...], prie vieno stalo dirba stenografai, o prie kito – du vertėjai, kurie verčia iš prancūzų kalbos ir netrukus pakartoja angliškai ir atvirkščiai, dirba žurnalistai ir specialus Teismo kanceliarijos tarnautojas, kuris iškart atneša iš bibliotekos kiekvieną cituotą knygą, prie specialių stalų sėdi valstybių atstovai su advokatais, patarėjais ir sekretoriais, už užtvaros – publika, kurią atstovavo daugiausia nuo liepos 1 d. veikiančios vasaros Tarptautinės teisės akademijos publika tuose pačiuose Taikos rūmuose, prie durų sėdi Teismo *huissier* su pagalbininkais“ (t. 34, 1932-07-11, l. 346).

Pirmiausia kalbėjo Prancūzijos atstovas M. Charguéraudas, paskui britų atstovas V. Malkinas ir japonas M. Matsunga. V. Sidzikauskas turėjo parengti atsakymus kitą dieną. 1932 m. liepos 12 d. Lietuvos atstovas V. Sidzikauskas atsakė į klausimus, kilusius po vakarykščio Teisingumo Teismo posėdžio. M. Römeris reziumavo Lietuvos argumentus, kuriais vadovaujantis, priešingos šalies prieštaravimai dėl penktojo ir šeštojo klausimų sietini ne su teise ar faktais, o su įsakymų paskirti E. Simaitį vietoj atšauktojo O. Biotcherio ir paleisti Klaipėdos krašto Seimelį oportunistu (t. 34, 1932-07-12, l. 347). Kitaip tariant, pasak V. Sidzikausko, šie du klausimai susiję tik su Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Italijos, Japonijos ir

Lietuvos vyriausybių skirtingais požiūriais į tai, ar tikslingi du Klaipėdos krašto gubernatoriaus priimti politiniai teisės aktai. Tai reiškė, kad šie aktai nepateko į Statuto 17 straipsnio reguliavimo apimtį, todėl Lietuvos atstovas prašė Teismo pripažinti didžiųjų valstybių prieštaravimus esant nepriimtiniams Teismui (Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole 1932: 241). Tuo atveju, jei Teismas vis dėlto priimtų sprendimą dėl šių dviejų klausimų, V. Sidzikauskas, lygindamas ir nagrinėdamas faktus, tvirtino, kad Krašto gubernatoriaus įsakymai neprieštaravo Statutui. M. Römeris labai gerai vertino V. Sidzikausko kalbą, parengtą kartu su J. Robinzonu. Taip pat teisėjas *ad hoc* iš anksto susipažino su šia kalba ir ją pakomentavo (t. 34, 1932-07-12, l. 347). Pasak M. Römerio, teisėjai itin atidžiai klausėsi Lietuvos atstovo. Jam atrodė, kad daugelį teisėjų V. Sidzikausko argumentai įtikino. Po posėdžio J. G. Guerrero paskelbė, kad reikalai klostosi labai gerai. M. Römeris pastebėjo, jog V. van Eysingas ir V. Schückingas buvo nusiminę, o D. Negulesco, M. J. Rostvorovskis ir Wang-Chung-Hui palaikė Lietuvos pusę. Dienoraščių autorius dvejojo dėl H. Fromageoto. Šis teisėjas dar nebuvo apsisprendęs dėl ketvirtojo skundo klausimo, susijusio su tuo, ar O. Biotcheris atšauktas teisėtai. M. Römeris jo nuomonę laikė labai svaria, galinčia pakreipti „svarstyklės“ į vieną ar kitą pusę (ten pat).

Kitą dieną toliau tęsėsi žodinis Teisingumo Teismo posėdis. Kalbėjo Didžiosios Britanijos ir Italijos atstovai V. Malkinas bei M. Pilotti. M. Römerio pastebėjimu, M. Pilotti kalbėjo aštriau, jis kaltino piktnaudžiavimu teise (pranc. *abuse de droit*)

ir valdžia (pranc. *détournement de pouvoir*). V. Malkinas kalbėjo mandagiai. Didžiosios Britanijos atstovas pabrėžė, jog Teismo sprendimas, kad ir koks jis būtų, turės teigiamos įtakos autonominio Klaipėdos krašto bei Lietuvos centrinės valdžios santykių sistemai ir nubrėš naują kryptį, nes, pasak brito, pagrindinis nuolatinės trinties Klaipėdos krašte šaltinis yra kaip tik tai, kad Krašto Statutas daugeliu atžvilgių neaiškus, o pačios šalys nežino, kaip teisingai aiškinti jo nuostatas, ir nesuvokia savo teisių. Tą pačią dieną V. Sidzikauskas Teisme pasakė, pasak M. Römerio, gerą ir trumpą kalbą (duplika) (t. 34, 1932-07-13, l. 347).

1932 m. liepos 14 d. teisėjai pradėjo keistis preliminaromis nuomonėmis dėl penktojo ir šeštojo skundo klausimų. M. Römeris prisipažino, kad jam įdomiausia būtų išgirsti didžiausių Lietuvos pozicijos priešininkų – V. van Eysingo ir V. Schückingo – nuomones. Vokiečių teisininkas pažymėjo, kad Teismo sprendimas bus labai svarbus, nes Teismo aiškinimas ateityje gali būti naudojamas kaip orientacinis pagrindas, kuriant konstitucinę teisinę tvarką visose valstybėse, kuriose parlamentinė valdymo sistema dar nėra iki galo suformuota ir neturi savo tradicijų. Dienoraščių autorius baiminosi, kad V. van Eysingas ir V. Schückingas gali siekti nustatyti parlamentinės sistemos praktikos taisykles, galinčias peržengti Klaipėdos krašto Statuto ribas. Teisėjas *ad hoc* pripažino, kad su tuo reikės kovoti (t. 34, 1932-07-14, l. 348).

Teisėjas E. Rolinas-Jaequemynsas pateikė prašymą aptarti ketvirtąjį skundo klausimą dėl to, ar O. Biotcheris atšauktas teisėtai, ir patvirtinti atsakymą. Pri-

minsime, kad šis klausimas buvo atidėtas tol, kol bus aptarti penktasis ir šeštasis skundo klausimai. H. Fromageotas pradėjo diskusijas ir išsakė savo nuomonę, kad sprendimas atšaukti O. Biotcherį iš pareigų buvo pagrįstas, ir nurodė, jog šiuo atveju įvykdytos visos sąlygos, kurias Teisingumo Teismas anksčiau pripažino kaip pateisinančias teisę atšaukti. Teisėjas pabrėžė, kad tokiam jo įsitikinimui turėjo įtakos atšauktojo Direktorijos pirmininko laiškas sūnui, parašytas jį suėmus, kuris vėliau buvo priskirtas prie įrodymų, susijusių su penktuoju ir šeštuoju klausimais. M. Römeris, išgirdęs tokią H. Fromageoto kalbą, konstatavo, jog H. Fromageotas palaikė Lietuvos poziciją dėl to, kad O. Biotcherio vizitas į Berlyną buvo neteisėtas. Jis rašė: „Dievas nėra greitas, bet teisingas. Jis gerai įkvėpė Fromageotą“ (ten pat). Taip pat dienoraščių autorius pastebėjo, kad, jeigu nėra vienas iš teisėjų nepakeis savo nuomonės, išreikštos individualioje notoje, tai „pergalė garantuota lietuvių tezių naudai“ (ten pat). Jis manė, kad, jeigu bus palaikyta Lietuvos pozicija, atsakant į pirmąjį, antrąjį ir ketvirtąjį skundo klausimus, Lietuva galės džiaugtis visiška pergale. Maža to, dienoraščių autorius buvo įsitikinęs, jog Lietuvos pralaimėjimas dėl trečiojo klausimo, susijusio su likusių Direktorijos narių likimu, atšaukus Direktorijos pirmininką, buvo minimalus, tad net jeigu atsakymai dėl penktojo ir šeštojo skundo klausimų bus nepalankūs Lietuvai, neteks patirti gėdingo pralaimėjimo. Kita vertus, M. Römeris nemanė, kad atsakymai į paskutinius du skundo klausimus bus nepalankūs. M. Römeris matė, jog

V. van Eysingas baigia įtikinti kinų teisėją, tačiau nelaikė to rimtu pavojumi. Kol kas buvo aštuoni balsai prieš septynis. Teisėjas *ad hoc* suprato, kad svarbu neprarasti nė vieno balso. Diskusijos tęsėsi. M. Römeris pastebėjo, jog japonų teisėjas ir vėl „sėdėjo ant dviejų kėdžių“. V. van Eysingas ir V. Schückingas buvo ypač aršūs. Teisėjas *ad hoc* patebėjo, kad V. van Eysingas savo kalboje dažnai iškraipydavo ir net šiek tiek falsifikuodavo faktus. M. Römeris parašė, kad rytoj turės pataisyti kai kuriuos V. van Eysingo teiginius (ten pat).

M. Römeris prisipažino, jog teko susidurti su sunkumais, nes abiejose pusėse buvo po kelis stiprius, nuoseklius ir pasitikinčius savimi teisėjus. Lietuvos pusei priklausė lenkas M. J. Rostvorovskis, belgas E. Rolinas-Jaequemynsas, kuris vis dėlto nepritarė Lietuvos pozicijai dėl trečiojo klausimo, rumunas D. Negulesco, salvadorietis J. G. Guerrero, pirmininkaujantis bylos nagrinėjimui, ir britas C. Hurstas. Priešingai pusei atstovavo vokiečiai V. Schückingas, olandas V. van Eysingas, ispanas R. Altamira Y Crevea, kubietis A. S. de Bustamante'as y Sirvenas. Tačiau buvo keletas paslaptinių teisėjų. Prie tokių M. Römeris priskyrė japoną M. Adatci ir kiną Wang-Chung-Hui. Šiek tiek mažiau paslaptingas buvo H. Fromageotas, galiausiai palaikęs Lietuvos poziciją, ir kolumbietis F. J. Urrutia, kuris, kaip pastebėjo dienoraščių autorius, nors ir priklausė priešingai stovyklai, ieškojo kompromisinių sprendimų. Taip pat išsiskyrė italas D. Anzilotti: jis buvo individualistas, besirenkantis originalius kelius, ir jo motyvai skyrėsi nuo likusiųjų (t. 34, 1932-07-15, l. 348).

M. Römeris 1932 m. liepos 15 dieną buvo pavadinęs tragiška, nors ji baigėsi laimingai. Tragiška, nes teisėjas Wang-Chung-Hui staiga pareiškė, kad jis vis dar nėra įsitikinęs dėl to, ar reikėtų pripažinti O. Biotcherio veiksmą neteisėtu. Išgirdęs tai, teisėjas *ad hoc* prarado viltį, nes, netekus kino balso, Lietuvos pozicija sudarytų mažumą. Žinoma, M. Römeris džiaugėsi, kad buvo laimėti pirmieji du skundo klausimai, tačiau ši pergalė netenka vertės, jei O. Biotcherio vizitas į Berlyną ir paslaptingi sandoriai su vokiečiais nepripažįstami kaip aki-vaizdus neteisėto elgesio pavyzdys, dėl kurio Klaipėdos krašto gubernatorius galėjo pasinaudoti teise atšaukti Direktorijos pirmininką. Taigi, pasak M. Römerio, teigiamas atsakymas į pirmąjį klausimą dėl gubernatoriaus teisės atšaukti Direktorijos pirmininką iš pareigų yra bevertis, nes jis neturi praktinės naudos. Tai reiškia, kad pergalė dėl dviejų pirmųjų skundo klausimų – tik formali. Tai M. Römeris laikė pralaimėjimu ir Lietuvos nesėkme. Tačiau popietiniame posėdyje viskas pasikeitė. Po ilgų diskusijų buvo pritarta E. Rolino-Jaequemynso pasiūlymui sankcionuoti Lietuvos poziciją dėl O. Biotcherio atšaukimo teisėtumo. Paskutinę akimirką šiam pasiūlymui pritarrė ir Wang-Chung-Hui bei M. Adatci. Galiausiai dėl ketvirtąjį klausimo devyniais balsais, šešiams balsuojant prieš, buvo pritarta Lietuvos pozicijai. M. Römeris džiūgavo, nes, jo nuomone, jeigu būtų buvusi tik vieno balso persvara: aštuoni už ir septyni prieš, tada vokiečiams bei Klaipėdos germanofilams būtų buvusi gera dirva ginčytis, tvirtinant, kad tik teisėjo *ad hoc* balsas suteikė Lietuvai pranašumą (ten pat).

Kontrmemorandume V. Sidzikauskas tvirtino, kad paskutiniai du skundo klausimai – dėl to, ar teisėtai sudaryta E. Simaičio Direktorija ir ar teisėtai paleistas Klaipėdos krašto Seimelis – negali būti nagrinėjami Teisingumo Teisme, nes jie nesusiję su teise ir faktais, tik su gubernatoriaus įsakymų tikslingumu bei tinkamumu. Teisėjai nepritarė tam, nes jie buvo įsitikinę, kad šie klausimai susiję su teise. Taigi 1932 m. liepos 16 d. apsikeitą preliminaromis nuomonėmis dėl paskutinių dviejų skundo klausimų. Teisėjai D. Anzilotti ir Wang-Chung-Hui išreiškė savo nuomonę prieš E. Simaičio Direktorijos sudarymo teisėtumą, taip prisijungdami prie V. van Eysingo, A. S. de Bustamante'o y Sirveno ir R. Altamira'os Y Crevea'os. Tačiau prie septynių teisėjų, kuriuos M. Römeris pavadino „lietuviškosios tezės sergėtojais“ (J. G. Guerrero, E. Rolino-Jaequemynso, H. Fromageoto, M. J. Rostvorovskio, D. Negulesco, C. Hursto ir paties M. Römerio), prisijungė M. Adatci ir F. J. Urrutia Olano. Taigi, pasak M. Römerio, dėl penktojo skundo klausimo buvo suformuota tvirta dauguma (t. 34, 1932-07-16, l. 349).

Po pietų buvo svarstomas šeštasis skundo klausimas dėl to, ar teisėtai paleistas Krašto Seimelis, jam išreikškus nepasitikėjimą naujai sudaryta Direktorija. Teisėjai V. van Eysingas, V. Schückingas, R. Altamira Y Crevea, F. J. Urrutia Olano, A. S. de Bustamante'as y Sirvenas stoji prieš septynis „lietuviškosios tezės sergėtojus“, „ištikimą gvardiją“ (ten pat), smerkdami tokį Krašto gubernatoriaus sprendimą teisės požiūriu. Jiems pritarė D. Anzilotti, M. Adatci ir Wang-Chung-Hui. Taigi priešingoje pusėje buvo aštuo-

ni balsai prieš septynis. D. Anzilotti, M. Adatci ir Wang-Chung-Hui teigė, kad Klaipėdos krašto Seimelis gali būti paleistas, pritariant Direktorijai, kai jis pareiškia nepasitikėjimą Direktorija, bet ne tada, kai Direktorija apskritai nėra turėjusi Seimelio pasitikėjimo. M. Römeris padarė išvadą, kad teisėjai linksta link idėjos, jog Seimelį galima paleisti su išlyga, kad Direktorija bent kartą yra turėjusi to Seimelio pasitikėjimą, „tai elementari visų valdžios teisių sąlyga“ (ten pat).

Buvo nuspręsta, kad 1932 m. liepos 19 d. teisėjai pateiks individualias notas dėl penktojo ir šeštojo skundo klausimų (t. 34, 1932-06-19, l. 350).

1932 m. liepos 21 d. M. Römeris susipažino su individualiomis teisėjų notomis. Jis notose nerado nieko nauja, kas nebuvo išsakyta, apsieičiant preliminaromis nuomonėmis (t. 34, 1932-07-21, l. 351).

Liepos 22 d. prasidėjo diskusijos pagal klausimą. Jį sudarė vienuolika klausimų, skirtų diskutuoti dėl penktojo ir šeštojo skundo klausimų. Buvo svarstomas teisėjų V. van Eysingo ir V. Schükingo pasiūlymas apibrėžti, ką keturios skundo pareiškėjos norėjo pasakyti dėl penktojo klausimo. Jų nuomone, pareiškėjos turėjo galvoje ne tik gubernatoriaus veiksmą steigiant E. Simaičio direktoriją, bet ir paties E. Simaičio veiksmą dėl kitų Direktorijos narių atšaukimo. M. Römeris konstatavo, kad teisėjams nepavyko „prastumti“ šios formuluotės, nes devyniais balsais nutarta, jog penktasis skundo klausimas susijęs tik su gubernatoriaus veiksmais. Teisėjas V. van Eysingas siekė įteigti, kad Lietuva taip pat galėtų būti patraukta tarptautinėn atsa-

komybėn už autonominių Klaipėdos krašto organų veiksmus, net jei nesuteikta priemonių reaguoti į šiuos veiksmus (t. 34, 1932-07-22, l. 352).

Paskui D. Anzilotti pateikė pasiūlymą su keletu klausimų: pirma, ar Statute numatyta Klaipėdos krašto pilietybė yra vienintelė teisinė sąlyga, ribojanti gubernatoriaus laisvę pasirinkti Direktorijos pirmininką, antra, ar gubernatorius turi teisingą pareigą paskirti tokį asmenį, dėl kurio iš anksto būtų aišku, kad Seimelis išreikš pasitikėjimą jo sudarytai Direktorijai. D. Anzilotti, V. van Eysingas ir V. Schückingas siekė, kad į pirmąjį klausimą būtų atsakyta neigiamai, o į antrąjį – teigiamai. Dešimt teisėjų balsavo už tai, kad vienintelė kandidatavimo sąlyga būtų pilietybė. Šį kartą savo balsais prisidėjo ir F. J. Urruttia Olano bei A. S. de Bustamante'as y Sirvenas. Tą dieną buvo priimti dar keli pasiūlymai: pirma, gubernatorius neprivalo iš anksto aiškintis, ar jo skiriamam Direktorijos pirmininkui pritaria Seimelis, antra, gubernatorius nėra atsakingas už tai, kokius kitus Direktorijos narius pasirenka Direktorijos pirmininkas (ten pat). Vienuolikai narių balsavus už ir trims prieš (prieš balsavo Wang-Chung-Hui, R. Altamira y Crevea ir A. S. de Bustamante'as y Sirvenas), buvo pritarta E. Rolino-Jaequemynso pasiūlytai nuostatai, kad bet kuriuo atveju, neatsižvelgiant net į klausimą, ar O. Biotcheris atšauktas teisėtai, dėl gubernatoriaus teisės skirti E. Simaitį reikia atkreipti dėmesį į faktą, kad O. Biotcheris vėliau atsistatydino. Tada, devyniems balsavus už ir vienam prieš (prieš balsavo de A. S. de Bustamante'as y Sirvenas, susilaikė Wang-Chung-Hui, V. Schückin-

gas, V. van Eysingas, D. Anzilotti ir R. Altamira y Crevea), buvo priimta išvada dėl penktojo skundo klausimo, t. y. pritarta, kad E. Simaičio vadovaujama direktorija buvo sudaryta teisėtai (t. 34, 1932-07-23, l. 352).

Liko aptarti šeštąjį skundo klausimą: ar Klaipėdos krašto Seimelis paleistas teisėtai, E. Simaičio vadovaujamai direktorijai negavus Seimelio pasitikėjimo? Diskutuojant dėl šio klausimo, teko atsakyti į keletą kitų, pavyzdžiui, ar, vadovaujantis Statuto 17 straipsniu, Direktorija egzistuoja nuo jos sudarymo momento, nepriklausomai nuo to, kada prisistatyya Seimeliui. H. Fromageotas pasiūlė du teiginius. Pirmasis, kad Direktorijos pirmininkas E. Simaitis prisižadė Krašto Seimeliui, jau žinodamas apie Krašto gubernatoriaus sprendimą paleisti Seimelį, leidžia teigti, kad, prieš Seimeliui išreiškiant pasitikėjimą, gubernatorius jau turėjo Direktorijos sutikimą prireikus paleisti Seimelį. Tokiam teiginiui teisėjai vienbalsiai pritarė. Antrasis A. Fromageoto teiginys buvo tas, kad išankstinis gubernatoriaus ir Direktorijos susitarimas dėl Seimelio paleidimo neprieštarauja Statuto 17 straipsniui. Tačiau dėl šio teiginio nebalsuota, nes buvo nuspręsta svarstyti du naujus M. Adatci suformuluotus teiginius. Pirmasis, kad naujai sudaryta Direktorija, prieš įgydama Seimelio pasitikėjimą, t. y. valdančiajai daugumai nepareiškus valios, galėjo rūpintis tik būtiniaisiais einamaisiais reikalais. Antrasis teiginys, kad tik tokia Direktorija, kuriai Seimelis išreikšė nepasitikėjimą, išlaiko savo galią, jeigu ji ir anksčiau neturėjo to pasitikėjimo. M. Römerio nuomone, priėmus tokius teigi-

nius, tektų neigiamai atsakyti dėl šeštojo skundo klausimo, nes, pagal M. Adatci, Seimelio paleidimo veiksmas peržengia būtinumo ribas. Dienoraščių autorius pastebėjo, kad atėjo kritinis momentas, nes jam buvo visiškai aišku, kad dėl šeštojo skundo klausimo lietuvių tezė žlugs, Wang-Chung-Hui, M. Adatci ir D. Anzilotti prisijungus prie V. van Eysingo, V. Schückingo, de A. S. de Bustamante'o y Sirveno, R. Altamira'os Y Crevea'os ir F. J. Urruttia'os Olano pozicijos. M. Römeris išsakė mintį, kad Seimelio paleidimas, kaip kreipimasis į visuotinį balsavimą, yra tik pasitikėjimo procedūros etapas, todėl Seimelio pakeitimas į visuotinį balsavimą nepažeidžia nei demokratijos principų, nei būtinybės įgyti pasitikėjimą. C. Hurstas atkreipė dėmesį į tai, kad M. Adatci teiginiai susiję su Direktorijos veikimo vertinimu, o teisėjų sprendimai šioje byloje turėjo būti siejami su gubernatoriaus veiklos vertinimu. Diskusijos buvo atidėtos, o M. Römeris parašė dienoraščiuose, kad abejoja, jog lietuvių tezė gali laimėti dėl šeštojo skundo klausimo (ten pat).

Svarstymai tęsėsi toliau. Buvo diskutuojama, ar naujai sudaryta Klaipėdos krašto direktorija, prieš Krašto Seimeliui balsuojant dėl pasitikėjimo ja, gali atlikti veiksmus, peržengiančius einamųjų reikalų ribas. Dauguma nusprendė, kad nėra griežtos ribos tarp einamųjų ir kitų reikalų. Taigi, už šią tezę balsavo M. Adatci, J. G. Guerrero, E. Rolinas-Jaquemynsas, A. Fromageotas, C. Hurstas, M. J. Rostvorovskis, D. Negulesco ir M. Römeris, septyni teisėjai balsavo prieš. Tada buvo diskutuojama dėl antrojo A. Fromageoto teiginio,

suformuluoto prieš keletą dienų, kad išankstinis gubernatoriaus ir Direktorijos susitarimas dėl Seimelio paleidimo neprieštarauja Statuto 17 straipsniui, ir dėl M. Adatci pasiūlyto teiginio, jog tik tokia Direktorija, kuriai Seimelis išreiškė nepasitikėjimą, išlaiko savo galią, jeigu ji ir anksčiau neturėjo to pasitikėjimo. Šis teiginys buvo išskirstytas į dvi dalis. Pirmojoje numatytas atvejis, kai Seimelis atsisakė pasitikėti anksčiau pasitikėjimą turėjusia Direktorija, antrojoje – atvejis, kai anksčiau nebuvo balsuota dėl pasitikėjimo Direktorija. Abiem atvejais buvo siekiama atsakyti į klausimą, ar Direktorija, neturėdama Seimelio pasitikėjimo, gali teisėtai duoti sutikimą Krašto gubernatoriui paleisti Seimelį, ar ne. Svarstant šiuos klausimus, balsai pasiskirstė nepalankiai lietuvių tezėi. Taigi, buvo nuspręsta, kad naujai steigiama Direktorija, neturinti Seimelio išreikšto pasitikėjimo, negali atlikti veiksmų, viršijančių bendrus einamuosius reikalus. M. Römeris pastebėjo, kad vienintelis šio Lietuvos pralaimėjimo kaltininkas buvo M. Adatci, kuris dėl paskutinio skundo klausimo atliko tam tikrą šuolį, kai visi kiti teisėjai buvo daugmaž nuoseklūs. Šį japono apsisprendimą dienoraščių autorius laikė politiniu, nes, matyt, Teisingumo Teismo pirmininkas siekė, kad sprendimą pripažintų ne tik Lietuva, bet ir Vokietija, kad abi priešingos pusės galėtų jaustis kuo nors pranašesnės (t. 34, 1932-07-25, l. 353). M. Römeris pateikė deklaraciją – ji pridėta prie galutinio Teismo sprendimo. Joje tvirtina, kad nesutinka su Teismo motyvais dėl šeštojo klausimo, nes Statute nėra nuostatos, skiriančios pasitikėjimą turinčią Direktoriją nuo jo netu-

rinčios. Todėl, pasak teisėjo *ad hoc*, nėra pagrindo tinkamai sudarytai Direktorijai nepripažinti Statuto 12 straipsnyje įtvirtintos teisės duoti sutikimą paleisti Seimelį, kreipiantis į rinkėjus (Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole 1932: 277).

Toliau diskusijose buvo gvildenami tik kai kurie papildomi klausimai, padedantys suformuluoti galutinio sprendimo motyvacinę dalį. Buvo priimtos trys rezoliucijos, iš kurių viena M. Römerio. Nustatyta, kad Seimelio faktinis Direktorijos toleravimas, jiems faktiškai bendradarbiaujant, bet Seimeliui nereiškiant pasitikėjimo, prilygsta tokiam balsavimui, todėl šiuo atveju Direktorija turi teisę duoti gubernatoriui sutikimą paleisti Seimelį. M. Römeris prisipažino, kad tokiomis rezoliucijomis buvo siekiama sušvelninti Lietuvos pralaimėjimą motyvacinėje galutinio Teismo sprendimo dalyje dėl šeštojo skundo klausimo. Tačiau galiausiai buvo priimta rezoliucija, kurioje teigiama, kad tai, jog gubernatorius paleido Seimelį, turėdamas E. Simaičio Direktorijos sutikimą, statutinės teisės požiūriu buvo neteisėta. Taip baigtas klausimyno, skirto nuodugnesnei skundo penktojo ir šeštojo klausimų analizei, svarstymas (ten pat).

Dienoraščių autorius pastebėjo, kad liko tik galutinio Teismo sprendimo reda-

gavimo darbai. Sprendimo juodraščių rengė C. Hurstas, vienas iš galutinio Teismo sprendimo parengimo redakcinės komisijos narių. Iš Lietuvos pozicijos M. Römeris tikėjosi kuo geresnio sprendimo projekto, bent jau projekto, nes redakcinį komitetą sudarė „ištikimiausi lietuviškosios tezės šalininkai“. Teisėjas *ad hoc* reziumavo, kad pirmojo, antrojo, ketvirtąjo ir penktojo skundo klausimų išaiškinimai naudingi Lietuvai, užtikrina „šviesią pergalę“. Kaip bus išaiškintas trečiasis skundo klausimas, nėra svarbu. Tikroju pralaimėjimu M. Römeris laikė šeštojo klausimo aiškinimą, tačiau manė, kad jis nepernelyg sunkus, privers suvokietėjusius klaipėdiečius labiau gerbti sprendimą. Apskritai Teismo sprendimą teisėjas *ad hoc* laikė naudingu Lietuvai, remiantis jo motyvais, tikėtasi normalizuoti teisinę padėtį Klaipėdos krašte. Römeris akcentavo, kad sprendime bus išsamiai išaiškintos netobulos, dviprasmiškos Statuto nuostatos. Be to, toks sprendimas, pasak teisėjo *ad hoc*, suteiks Lietuvai pranašumo, privers Lietuvą būti budresnę.

Po kelerių metų jis rašė, kad signatarių valstybių atstovai taip pat pripažino, jog sprendimas Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo byloje atvėrė visiškai naujas Statuto ir Konvencijos aiškinimo perspektyvas (t. 35, 1933-10-10, l. 73).

GALUTINIS TEISINGUMO TEISMO SPRENDIMAS

M. Römeris nekantriai laukė galutinio sprendimo projekto ir diskusijų. Viskas šiek tiek užtruko, nes Teisingumo Teismas kaip tik pradėjo tirti kitą bylą – tarp Danijos ir Norvegijos dėl Grenlandijos. M. Römeris tebuvo teisėjas *ad hoc*, todėl

jis negalėjo dalyvauti nagrinėjant šią bylą, bet vis nueidavo pasiklausyti viešų posėdžių (t. 34, 1932-07-28, l. 355).

Pagaliau 1932 m. rugpjūčio 2 d. teisėjams buvo pateiktas Teisingumo Teismo sprendimo Klaipėdos krašto Statuto

aiškinimo byloje projektas. Bylos nagrinėjimui pirmininkaujantis teisėjas keletą dienų skyrė teisėjų rašytinėms pastaboms bei pataisoms pateikti. M. Römeriui patiko projektas, apibendrinantis ir išplėtojantis daugybę, svarstant įvairius klausimynus, priimtų rezoliucijų tezių. Keliose vietose teisėjas *ad hoc* pastebėjo netikslumų, nereikalingų kaltinimų, tačiau pripažino, kad kai kur buvo įrašytos didesnės nuolaidos Lietuvai, negu sutarta diskutuojant. Tai buvo ypač akivaizdu dėl trečiojo skundo klausimo, kurį M. Römeris laikė ne tokiu svarbiu. Projekto redaktorai, atsakydami į trečiąją klausimą, suteikė pačią palankiausią prasmę Lietuvai, t. y., nors Klaipėdos krašto direktorijos pirmininko atšaukimas iš pareigų automatiškai nereiškia, kad visi kiti Direktorijos nariai atsistatydina, Krašto gubernatorius gali paskirti laikinąjį Direktorijos pirmininko pavaduotoją, kuris – tik šis pareigūnas – turi teisę arba pašalinti senuosius narius, arba juos palikti, kol bus sudaryta nauja Direktorija, pavesdamas jiems tvarkyti einamuosius reikalus. M. Römeris abejojo, ar tokia versija išliks, teisėjams pateikus pastabų (t. 34, 1932-08-02, l. 357).

Dienoraščių autorius davė paskaityti projektą V. Sidzikauskui, su kuriuo kitą dieną planavo susitikti ir aptarti pastabas, kurias teisėjas *ad hoc* galbūt išdėstytų per teismo posėdį. M. Römeris galvojo apie *votum separatum*, tačiau nebuvo tikras, ar to reikia, nes sprendimas ir taip daugeliu atžvilgių bus naudingas Lietuvai (ten pat). Rugsėjo 3 d. M. Römeris pateikė savo pastabas dėl sprendimo projekto, nuroydamas, kad tai buvo trumpas tekstas, skirtas daugiau faktams pataisy-

ti ir terminams patikslinti. Iš viso jo raštą sudarė keturi punktai, iš kurių tik ketvirtajame punkte buvo pateiktos dvi poleminės pastabos apie tai, ar motyvuotas atsakymas į paskutinio skundo klausimą. Jam atrodė, kad nereikia nurodyti, jog Klaipėdos krašto Seimelio paleidimas, Direktorijai, kuria anksčiau nebuvo išreikštas pasitikėjimas, sutinkant, prieštarauja demokratinei santvarkai. Dienoraščių autoriaus nuomone, negali būti laikoma, kad Seimelio paleidimas, vertinamas kaip kreipimasis dėl visuotinio balsavimo, prieštarauja demokratijos principams (t. 34, 1932-08-03, l. 358).

Rugsėjo 4 d. prasidėjo posėdis dėl galutinio sprendimo projekto. Be M. Römerio rašytinių pastabų, dar buvo pateiktos Wang-Chung-Hui, D. Anzilotti, E. Rolino-Jaequemynso, V. van Eysingo pastabos, taip pat kolektyvinis R. Altamira'os Y Crevea'os, V. van Eysingo, V. Schückingo ir Wang-Chung-Hui raštas, kuriame nurodomas naujas argumentas, palaikant rezoliuciją dėl šeštojo skundo klausimo. D. Anzilotti, M. Adatici ir Wang-Chung-Hui kritikavo dvi projekto tezes: pirmą, atsisakymą nurodyti sąlygas bei aplinkybes, kurioms esant, gali būti teisėtai įgyvendinama gubernatoriaus teisė atšaukti Direktorijos pirmininką; antrą, teiginį, kad Klaipėdos krašto autonominės teisės apribotos tik tuo, kas yra aiškiai nurodyta Krašto Statuto nuostatose. Buvo atsižvelgta į šių teisėjų kalbas. Bet M. Römeris pastebėjo, kad vis tiek sprendimas iš esmės teigiamas Lietuvai (t. 34, 1932-08-04, l. 358).

Pirmininkaujantis bylos nagrinėjimui teisėjas per privatų pokalbį paprašė M. Römerio balsuoti už visą sprendimą,

nors nuomonės dėl šeštojo skundo klausimo ir nesutapo. Dienoraščių autoriaus spėjimu, J. G. Guerrero siekė užtikrinti, kad Teisingumo Teismo sprendimas būtų kuo patikimesnis, sutelkiantis dėmesį į esmę. Jis pabrėžė, kad ir M. J. Rostvorovskis, A. Fromageotas, E. Rolinas-Jaequemynsas, C. Hurstas, D. Negulesco, Wang-Chung-Hui, F. J. Urrutia Olano bei M. Adatci pažadėjo balsuoti už visą sprendimą. Rugijūčio 6 d. vyko bandomasis balsavimas. Per jį paaiškėjo, kad dauguma teisėjų (J. G. Guerrero, E. Rolinas-Jaequemynsas, M. J. Rostvorovskis, M. Adatci, A. Fromageotas, C. Hurstas, D. Negulesco, Wang-Chung-Hui ir M. Römeris) išreiškė teigiamą nuomonę, o penki teisėjai (A. S. de Bustamante'as y Sirvenas, D. Anzilotti, R. Altamira Y Crevea, V. Schückingas ir V. van Eysingas) – neigiamą. M. Römeris pastebėjo, jog trys iškilieji teisėjai – D. Anzilotti, A. S. de Bustamante'as y Sirvenas ir V. Schückingas – sudarė ne daugumą, o opoziciją (t. 34, 1932-08-06, l. 359).

Rugpjūčio 8 d. vyko antrasis svarstymas dėl galutinio Teisingumo Teismo sprendimo projekto. M. Römeris pastebėjo, kad šis svarstymas buvo skubotas ir paviršutiniškas. Patobulintas teiginys dėl aplinkybių, kurioms esant, Klaipėdos krašto gubernatorius turi teisę atšaukti Direktorijos pirmininką, t. y. atlikus šurkščius veiksmus, prieštaraujančius 1924 m. gegužės 8 d. Konvencijai bei jos priedams, pažeidžiančius Lietuvos suverenitetą, kai nėra kitų priemonių. Į šią formulotę C. Hurstas įtraukė „šurkščių Direktorijos pirmininko padarytų veiksmų“. Teisėjas *ad hoc* pasiūlė atlikti du pakeitimus – teisėjai jiems pritarė. Pir-

miausia M. Römeris patarė atsisakyti formuluotės „Direktorijos pirmininko padarytų veiksmų“, taip išplečiant pirmininko atsakomybę už asmeninius veiksmus iki visos Krašto vykdamosios valdžios atsakomybės. Antra, pasiūlė formuluotėje „Gubernatorius [...] turi teisę atšaukti Direktorijos pirmininką už šurkščius veiksmus“ tarp žodžių „teisė“ ir „atšaukti“ įrašyti „kaip valstybės interesų gynimo priemonė“. M. Römerio nuomone, tai suteikia visai formuluotei daugiau griežtumo ir iš anksto nenulemia teisės atšaukti dėl to, kad pats autonominis mechanizmas reguliariai funkcionuoja, pavyzdžiui, tuo atveju, jei Direktorija, kuriai Krašto Seimelis neišreiškė pasitikėjimo, neatsistatydina ir nesutinka, kad Seimelis būtų paleistas, arba jei gubernatorius nenori jo paleisti (t. 34, 1932-08-08, l. 360).

Tą dieną teisėjai susipažino ir su atskiromis nuomonėmis. D. Anzilotti *votum separatum* buvo kritikuotas skundo pateikimas, kuris, jo nuomone, neturėjo prašymo Teisingumo Teismui elementų, taip pat suformuluoti pareiškėjų teiginiai ir skundas pripažintas nesvarstytinu dėl jo trūkumų (ten pat, Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole 1932: 286). Bendra A. S. de Bustamante'o y Sirveno, R. Altamira'os y Crevea'os, V. van Eysingo *votum separatum* atkartoją visus esminius V. van Eysingo argumentus. M. Römeris neabejojo, kad šios atskirosios nuomonės autorius buvo kaip tik jis. Išlygą dėl pirmųjų keturių klausimų pareiškė F. J. Urrutia Olano, o teisėjas *ad hoc* – išlygą dėl šeštojo klausimo. M. Römerio išlygai turėjo pritarti septyni teisėjai, bet J. G. Guerrero paskutinę

akimirką pradėjo išsisukinėti, prašyti teisėjų nebeatiekti jokių deklaracijų, kad neatsirastų daugiau neatitikimų ir kad sprendimui būtų suteiktas didesnis autoritetas. Taigi, M. Römeris liko vienas su savo deklaracija dėl šeštojo klausimo (ji pridėta prie galutinio sprendimo. Žr.: Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo byla Hagos Tribunole 1932: 277). Teisėjas *ad hoc* nenorėjo, kad susidarytų įspūdis, jog sprendimas dėl šeštojo klausimo buvo priimtas vienbalsiai. Posėdis baigėsi 21.30 val. Tai buvo paskutinis teisėjų posėdis dėl Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo bylos. Darbas Teisme buvo baigtas. Galutinis sprendimas turėjo būti paskelbtas 1932 m. rugpjūčio 11 d. apie 10.30 val. (t. 34, 1932-08-08, l. 360). Rugpjūčio 9 d. teisėjai dar kartą susirinko į uždara posėdį, kad nuspręstų patvirtinti visų – tiek viešų, tiek uždarytų – posėdžių protokolus. Jų buvo kelios dešimtys. Tie protokolai buvo išdalyti teisėjams anksčiau. Teisėjų buvo paprašyta pateikti pastabas bei pataisas, kurias galbūt vertėtų įtraukti į protokolą. Visi protokolai buvo patvirtinti (t. 34, 1932-08-09, l. 361).

Artėjo, kaip M. Römeris rašė, didžioji Teismo diena, kurios visi taip laukė (t. 34, 1932-08-10, l. 361). Rugpjūčio 12 d., prieš 10.30 val., susirinko teisėjai. Salė buvo sausakimša. Dalyvavo vokiečių, lenkų parlamentarai, su byla susijusių

valstybių atstovai, taip pat atėjo pasiklausyti Tarptautinės teisės akademijos studentų ir kitų asmenų. Bylos nagrinėjimui pirmininkaujantis teisėjas perskaitė sprendimą. Tai užtruko iki dviejų valandų. Teisėjas *ad hoc* pastebėjo, kad sprendimas paliko išskirtinį įspūdį: buvo aišku, kad Lietuva pasiekė pergalę. Vėliau Užsienio reikalų ministerijos referentas L. Natkevičius pasakojo M. Römeriui, kad salėje sėdėję vokiečiai atrodė prisilęgti. Perskaičius sprendimą, kitoje salėje įvyko trumpas teisėjų susitikimas, per kurį J. G. Guerrero patvirtino paskutinio posėdžio protokolą ir visų teisėjų vardu kreipėsi į teisėją *ad hoc*. Pasakė trumpą atsisveikinimo kalbą ir padėkojo už tai, kad teisėjai buvo veiksmingai informuoti apie faktinės situacijos Klaipėdos krašte detales, taip pat išreiškė padėką tobulam teisinio proto aiškumui (pranc. *clarté parfaite de l'esprit juridique*). Atsakydamas M. Römeris padėkojo pirmininkaujantįjam bylos nagrinėjimui, Teismo pirmininkui M. Adatci bei visiems teisėjams už tai, kad maloniai jį priėmė: „Amžinai prisiminsiu didžiulį ir vaisingą kolegijos darbą, kuriame man teko garbė dalyvauti“ (t. 34, 1932-08-11, l. 362).

Tada M. Römeris atsisveikino su visais teisėjais, paspausdamas jiems rankas, ir išėjo. 19 val. teisėjas *ad hoc* išvyko į Berlyną (ten pat). Rugpjūčio 12 d. „tyliai“ grįžo į Kauną (t. 34, 1932-08-12, l. 362).

IŠVADOS

Ketvirtasis klausimas dėl to, ar O. Biotcheris atšauktas teisėtai, buvo aštriai diskutuojamas, kaip ir kiti skundo klausimai. Galiausiai buvo nuspręsta pripažinti, kad

O. Biotcherio veiksmas, apsilankant Berlyne, buvo neteisėtas, tad jį atšaukti – teisėtas gubernatoriaus veiksmas. Iš pradžių atrodė, kad teisėjai nepritarė šiam teigi-

niui. Pasak M. Römerio, tai būtų reiškę ne tikrą, o formalią Lietuvos pergalę.

Dėl penktojo ir šeštojo klausimų taip pat vyko karingi debatai. Nuspręsta, kad E. Simaičio vadovaujama Direkto­rija sudaryta teisėtai. O dėl šeštojo klausimo konstatuota, jog paleisti Krašto Seimelį, šiam išreikškus nepasitikėjimą E. Simaičio vadovaujama Direkto­rija, buvo neteisėtas veiksmas. M. Römeris padarė išvadą, kad atsakymą į paskutinį klausimą „padiktavo“ Teismo pirmininkas, norėdamas, jog sprendimą pripažintų ir Lietuva, ir Vokietija. Dėl to stengiasi, kad sprendime abi pusės rastų sau palankių detalių.

Po diskusijų M. Römeris padarė išvadą, kad pirmojo, antrojo, ketvirtojo ir

penktojo skundo klausimų išaiškinimai naudingi Lietuvai. Atsakymas į trečiąjį skundo klausimą, pasak jo, nebuvo svarbus. Tikroju Lietuvos pralaimėjimu M. Römeris laikė šeštojo klausimo išaiškinimą – dėl jo jis pateikė deklaraciją, pridėtą prie galutinio Teismo sprendimo. Tačiau ir čia teisėjas *ad hoc* išvėlgė privalumų, nes tai turėjo priversti suvokietėjusius Klaipėdos krašto gyventojus labiau gerbti Teismo sprendimą. Iš esmės teisėjas *ad hoc* Teismo sprendimą laikė naudingu Lietuvai, nes jame išsamiai išaiškintos dviprasmiškos Statuto nuostatos. Jo nuomone, šis sprendimas turėjo padėti normalizuoti teisinę padėtį Klaipėdos krašte.

Literatūra

Klaipėdos krašto Statuto aiškinimo byla Hagos Tribu­nole. 1932. Užsienio reikalų ministerijos leidinys: Kaunas.

Teisės aktai

Lietuvos Valstybės Konstitucija. 1928. *Vyriausybės žinios*, 275–1778.

Lietuvos ir Britų Imperijos, Francūzijos, Italijos ir Japonijos Konvencija dėl Klaipėdos Teritorijos. 1924. *Vyriausybės žinios*, 169–1186.

Teismų praktika

Sprendimas Klaipėdos krašto statuto aiškinimo byloje. Nuolatinis Tarptautinio Teisingumo Teis­mas. 1932. A/B. Nr. 49.

Nuorodos

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliote­kos Rankraščių skyrius: Fondas 138 – Römerių giminės aktai, saug. vien. 2260 (t. 34).

Vilniaus universiteto Bibliotekos rankraščių skyrius: Fondas 75 – Mykolas Römeris, saug. vien. 11 (t. 35).